

Received: 2023/11/14
Accepted: 2023/12/12
from 1 to 17

Mahdi Akbarnezhad
Professor at Ilam University
(Corresponding Author)
m.akbarnezhad@ilam.ac.ir

**Mojtaba Mohammadi
Anvigh**
Assistant Professor at Ilam
University
mo.mohammadi@ilam.ac.ir

**Mohammad Javad
Khani**
Student at Ilam University
khani.mohammadjavad@gmail.
com

Keywords:

children's play, soil play, Islamic traditions, scientific findings.

Children's Playing and Its Effects from the Perspective of Islamic Traditions and Scientific Research (A Case Study of Soil Play)

Abstract

Children's plays play a very important role in the formation of children's personality and their proper education. One of the plays that has received special attention from Islamic teachings and modern scientific research is children's soil play. Soil is considered in the Holy Quran as the primary material of human creation. In many narrations, children's playing with soil and its importance in their lives have been mentioned; as many scientists and psychologists have emphasized this kind of playing. This research has mentioned the effects and benefits of playing with soil for children from the perspective of the two mentioned sources, which the most important ones are: 1- low costs while creating a lot of fun; 2- Increasing children's creativity and flourishing their talent; 3- Development of children's perceptual-movement abilities; 4- creating a sense of attention to cultural values in children; 5- Treating aggression and violence and emptying children's harmful emotions; 6- strengthening the sense of independence and increasing children's self-confidence; 7- Preventing distraction and strengthening the power of concentration in children. Of course, in playing with soil, one should pay attention to the type of soil used and avoid exposing the child to inappropriate and harmful soil.

بازی کودکان و آثار تربیتی آن از نگاه روایات و تحقیقات علمی (مطالعه‌ی موردی: خاک‌بازی)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۸/۲۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۹/۲۱
از صفحه ۱ تا صفحه ۱۷

چکیده

بازی‌های کودکانه نقش مهمی در شکل‌گیری شخصیت کودکان و تربیت صحیح آنان دارد. خاک‌بازی کودکان یکی از بازی‌هایی است که توجه خاصی به آن از سوی آموزه‌های اسلامی و تحقیقات نوین علمی شده است. خاک به‌عنوان ماده‌ی اولیه‌ی آفرینش بشر در قرآن کریم موردتوجه قرار گرفته و در روایات بسیاری، به خاک‌بازی کودکان و اهمیت آن در زندگی آنان اشاره گردیده است، همچنان‌که دانشمندان و روان‌شناسان مختلفی بر انجام این بازی توسط کودکان تأکید کرده‌اند. هدف از انجام پژوهش حاضر بررسی آثار تربیتی خاک‌بازی بر کودکان از نگاه روایات اسلامی و تحقیقات علمی با به‌کارگیری روش توصیفی-تحلیلی است. این پژوهش آثار و فواید خاک‌بازی در تربیت کودکان از منظر دو منبع یادشده را بیان کرده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: ۱. پایین بودن هزینه‌ها در عین ایجاد سرگرمی فراوان؛ ۲. افزایش خلاقیت کودکان و شکوفایی استعداد آنان؛ ۳. رشد توانایی‌های ادراکی-حرکتی کودکان؛ ۴. ایجاد حس توجه به ارزش‌های فرهنگی در کودکان؛ ۵. درمان پرخاشگری و خشونت و تخلیه‌ی هیجانات زیان‌آور کودکان؛ ۶. تقویت حس استقلال و افزایش اعتمادبه‌نفس کودکان؛ ۷. جلوگیری از حواس‌پرتی و تقویت نیروی تمرکز در کودکان. البته در خاک‌بازی باید به نوع خاک استفاده‌شده توجه کرد و از قرار دادن کودک در معرض تماس با خاک‌های نامناسب و زیان‌آور پرهیز نمود.

مهدی اکبرنژاد

استاد و عضو هیات علمی دانشگاه
ایلام. (نویسنده مسئول)
m.akbarnezhad@ilam.ac.ir

مجتبی محمدی انویق

استادیار و عضو هیات علمی دانشگاه
ایلام
mo.mohammadi@ilam.ac.ir

محمد جواد خانی

دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه
ایلام
khani.mohammadjavad@gmail.com

واژگان کلیدی:

بازی کودکان، خاک‌بازی، تربیت
کودک، روایات اسلامی، یافته‌های
علمی.

مقدمه

تربیت فردی و اجتماعی به معنای پرورش دادن و به فعلیت رساندن استعدادهای درونی بشر برای رساندن او به کمالات مادی و معنوی و به معنای تغییر و تحول در بعد فردی و اجتماعی انسان (نک: القرشی، بی‌تا، ص ۳۲-۳۳؛ شریفی، ۱۴۰۰، ص ۹)، یکی از مهم‌ترین مسائلی است که توجه به آن در هر جامعه‌ای برای تأمین سلامت جسمی و روانی افراد، امری ضروری است. جوامع گوناگون برای رسیدن به اهداف تربیتی خویش، شیوه‌ها و سبک‌های متنوعی را برگزیده‌اند و در این میان، جامعه‌ای موفق‌تر است که سرمایه‌گذاری بیشتری در زمینه‌ی تربیت انجام دهد و بهترین روش تربیتی را اتخاذ کند؛ زیرا افراد جامعه در صورت تربیت صحیح، مسئولیت‌های خود را به‌درستی انجام خواهند داد و به پویایی و رشد جامعه منجر خواهد شد و در غیر این صورت، تربیت نادرست به عملکرد ضعیف افراد منجر می‌گردد و همه‌ی جامعه را تحت تأثیر سوء قرار خواهد داد. استفاده از روش‌های صحیح برای پرورش و آموزش انسان از دغدغه‌های تربیتی اصلی در عصر حاضر است (هاشمی و ستایش‌فر، ۱۳۹۶، ص ۸۰). با توجه به اینکه بشر در دنیا با فرازها و فرودهای فراوانی در عرصه‌های گوناگون اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی روبرو است، هیچ جامعه‌ای بدون تعلیم و تربیت صحیح نمی‌تواند از عهده‌ی مشکلات و موانع برآید.

در آیین اسلام به مسئله‌ی تعلیم و تربیت توجه شایانی شده است. قرآن کریم و روایات اسلامی حاوی نکات تربیتی ارزنده‌ای هستند که توجه به آن‌ها می‌تواند جامعه را در میدان نوآوری و شکوفایی یاری کند و از شکست‌ها برهاند (اخلاقی، ۱۳۸۸). در حوزه‌ی تربیت، اسلام نگرشی همه‌جانبه اتخاذ کرده است. برخی از مکاتب، تنها به اجتماع اهمیت می‌دهند و فرد را نادیده می‌گیرند و در مقابل، برخی مکاتب دیگر اصالت فردی را مطرح می‌کنند و از بعد اجتماعی انسان غافل می‌شوند، حال آنکه اسلام هر دو بعد فردی و اجتماعی انسان را اصيل می‌داند و آن‌ها را همسو باهم معرفی می‌کند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۶۸۷-۶۸۸). اسلام دینی است که افزون بر رسمیت به افراد، بنیان خود را بر اجتماع بنا نهاده و به شئون و ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی توجه کرده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۴، ص ۹۶).

دین اسلام اهتمام ویژه‌ای به تربیت انسان در سنین کودکی دارد (نک: کراجکی، ۱۴۱۰، ص ۳۱۹؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۲۷۵)؛ زیرا کودکان آمادگی و ظرفیت بیشتری برای تغییر و رشد دارند. این تغییر در کودک هم می‌تواند به‌منظور پیشرفت و ترقی او به‌سوی کمال و سعادت انسانی و هم در جهت پسرفت و سقوط وی به‌سوی تباهی باشد. در این میان، البته مؤثرترین اشخاص و فعالیت‌ها در سوگیری شخصیت کودک، به‌ترتیب والدین و بازی‌های کودک خواهند بود. بر اساس آموزه‌های اسلامی، بازی کودک عامل تأثیرگذار و مهمی در تربیت اوست (دستمرد و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۵۶). بازی کودکان به‌عنوان یکی از روش‌های تربیتی همواره موردتوجه پیامبر اکرم (ص) و اهل‌بیت (ع) بوده است، چنان‌که نقل است پیامبر اکرم (ص) هنگام بازی با حسنین (ع)، خود را به‌عنوان مرکب آنان معرفی کرده است (ذهبی، ۱۴۲۷، ص ۳۳۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۲۸۵)؛ همچنین پیامبر (ص) گاهی با بیرون آوردن زبان خویش برای حسنین (ع)، باعث خوشحالی آن دو و کودکان دیگر

می‌شدند (ورام‌بن‌ابی‌فراس، ۱۴۱۰، ص ۱۱۳؛ ابن‌حبان، ۱۴۰۸، ص ۴۳۱). این روش‌ها هم متناسب با روحیات کودکان است و هم با نوع انرژی و فعالیت‌های سنخیت دارد که کودکان در سنین پایین به آن نیازمندند.

تأکید اسلام نسبت به برخی از بازی‌های کودکانه بیشتر و قابل‌توجه‌تر است که از جمله‌ی آن‌ها می‌توان به خاک‌بازی کودکان اشاره کرد. در این‌باره نقل است که پیامبر اکرم^(ص) روزی از کنار چند کودک عبور می‌کرد که مشغول خاک‌بازی بودند. در این حین، عده‌ای از اصحاب درصدد منع کودکان از این کار برآمدند که پیامبر اکرم^(ص) خطاب به آنان فرمود: «رهایشان کنید تا بازی کنند؛ زیرا خاک محل پرورش کودکان است» (طبرانی، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۱۴۰). این سخن بر نقش‌های فعالی تأکید دارد که کودک در زمان بازی با خاک ایفا می‌کند (صابری نجف‌آبادی، ۱۳۹۰، ص ۵۲). افزون بر سفارش‌های اسلام، فواید خاک‌بازی کودکان در پژوهش‌های جدید علمی نیز موردتوجه قرار گرفته است. با توجه به اینکه تاکنون هیچ‌گونه تحقیق و پژوهشی به‌منظور بررسی آثار خاک‌بازی از دیدگاه روایات و تحقیقات علمی به‌صورت توأمان انجام نگرفته است، نوشتار حاضر به دنبال واکاوی پیامدهای مثبت و منفی خاک بر بدن انسان، به‌ویژه کودکان و تبیین آثار بازی کودکان با خاک و شن بر رشد و سلامت و تربیت آنان از منظر آموزه‌های اسلامی و یافته‌های گوناگون علمی است. پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که آثار گوناگون خاک‌بازی بر تربیت کودکان بر اساس منابع روایی و تحقیقات علمی چیست؟

بازی کودکان از دیدگاه آموزه‌های اسلامی و یافته‌های علمی

دین اسلام جایگاه ویژه‌ای برای مباحث تربیتی و اخلاقی انسان قائل است، چنان‌که پیامبر اکرم^(ص) در نقلی، علت اصلی بعثت و رسالت خود را رشد اخلاقی جوامع دانسته است (دیلمی، ۱۳۴۹، ج ۱، ص ۱۷۴). در این میان، آموزه‌های اسلامی به‌صورت ویژه به موضوع تربیت کودکان اهتمام ورزیده‌اند و به آن سفارش کرده‌اند (نک: سیوطی، ۱۴۲۳، ص ۲۱۴؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ص ۴۷۶). در مباحث مربوط به تربیت کودک در منابع اسلامی، به بازی کردن کودکان توجه ویژه‌ای شده است. اسلام به والدین سفارش کرده است که فرزندان خویش را به‌ویژه در هفت سال نخست زندگی، برای انجام بازی‌ها و سرگرمی‌های متنوع آزاد بگذارند (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۹۲؛ متقی هندی، ۱۴۰۱، ص ۴۴۲)؛ زیرا بازی‌های آزادانه‌ی کودکانه موجب تخلیه‌ی انرژی‌های کودک در دوران خردسالی می‌شود و به شکل‌گیری شخصیت باثبات وی در دوران بزرگسالی کمک شایانی می‌کند (دستمرد و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۴). علاوه بر این، این قبیل بازی‌ها برای کودکان به قدری حائز اهمیت است که برخی از روایات اسلامی آن‌ها را با رشد عقلی کودک و حلم او در بزرگسالی مرتبط دانسته‌اند (نک: کلینی، ۱۴۲۹، ص ۴۵۳-۴۵۴؛ پاینده، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۵۶۴).

اسلام به افراد بزرگسال دارای فرزندان سفارش کرده است که با کودکان خویش برخوردی کودکانه داشته باشند و در مواردی، خود را در حد احساسات، تمایلات و فهم کودکان پایین آورند. پیشوایان دینی از جمله پیامبر اکرم^(ص) در مواجهه با کودکان، زبان کودکی می‌گشودند و در بازی‌های

آنان مشارکت می‌کردند و اصحاب خویش را نیز به این کار ترغیب می‌نمودند (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۸، ص ۵۹۹)، چنان‌که هنگامی‌که امام حسن و امام حسین^(ع) بر دوش پیامبر اکرم^(ص) سوار شدند، آن حضرت^(ص) خود را شتر و آن دو را سوار معرفی کردند (همان، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۲۸۵). پیامبر اکرم^(ص) در این باره فرموده است: «کسی که نزد وی کودکی است، باید با او به شیوه‌ی کودکان رفتار کند» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۱۲۶).

افزون بر آموزه‌های دینی، دانشمندان و صاحب‌نظران در جوامع گوناگون انسانی به‌خوبی دریافته‌اند که مسئله‌ی تربیت کودکان اگر به‌درستی انجام شود، آثار و نتایج آن بی‌تردید به سلامت و رشد و پویایی جامعه منجر می‌گردد. تربیت درست و به‌موقع کودکان در جامعه از هدررفت بسیاری از هزینه‌ها جلوگیری می‌کند؛ چه آنکه تربیت صحیح در دوران کودکی هزینه‌های مربوط به تربیت افراد بزرگسال در دانشگاه‌ها، ادارات و اماکن دیگر را به میزان چشمگیری کاهش می‌دهد، افزون بر آنکه هزینه‌های مربوط به پیشگیری و ممانعت از جرائم گوناگون توسط افراد بزهکار را به حداقل می‌رساند. تربیت دوران کودکی از پایه‌های اصلی سیاست‌گذاری‌های تربیتی بسیاری از کشورها طی بیست سال گذشته به‌شمار می‌آید (طلایی و بزرگ، ۱۳۹۴، ص ۱۱۲). توجه به بازی‌های کودکان و اتخاذ تصمیمات درست و کارآمد در این‌باره موجب رشد و تربیت صحیح آنان می‌شود؛ به این معنا که روح و جسم کودکان با بازی‌هایی که انجام می‌دهند، رشد پیدا می‌کند و این مهم در منابع اسلامی با عنوان بازی کودک در هفت سال نخست زندگی مطرح می‌شود (یوسفی، ۱۳۹۵، ص ۶)؛ همچنین کودکانی که به پاره‌ای از مشکلات جسمی و روحی دچار هستند، طی انجام بازی‌های خاصی می‌توانند بهبودی خود را در این زمینه به‌دست آورند. بازی‌درمانی باعث کاهش روحیه‌ی پرخاشگری در کودکان می‌گردد (نجفی و سرپولکی، ۱۳۹۵، ص ۱۲)؛ همچنین بازی‌درمانی در کودکان مبتلا به اوتیسم^۱ با عملکرد بالا، موجب کاهش رفتارهای چالشی و اختلال لجبازی آنان می‌شود (نک: فرامرزی و قانعی، ۱۳۹۸، ص ۱۸۲؛ نیک‌پور و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۸)، افزون بر آنکه بازی‌های کودکان می‌تواند دردهای ناشی از بیماری سرطان را در افراد خردسال کاهش دهد (شجاعی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۸).

خاک‌بازی کودکان در منابع اسلامی

خاک‌بازی را می‌توان قدیمی‌ترین و پردامنه‌ترین بازی کودکانه دانست که قدمتی به‌اندازه‌ی قدمت انسان دارد. خاک‌بازی و شن‌بازی از گذشته تاکنون موردتوجه کودکان و اطرافیان آنان قرار داشته است. امروزه این بازی موردتوجه فراوان مجامع تربیتی قرار گرفته است، به‌نحوی که از

1- Autism

خاک‌بازی برای درمان بسیاری از بیماری‌های کودکان استفاده می‌شود (رسولی و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۱). آیین اسلام نیز برای خاک‌بازی کودکان اهمیت قائل شده است. به‌طورکلی، خاک در قرآن کریم ماده‌ای مهم و مایه‌ی آفرینش انسان دانسته شده است (نک: حجر: ۲۶؛ سجده: ۷؛ مؤمنون: ۱۲؛ صافات: ۱۱؛ روم: ۲۰). آموزه‌های روایی به‌منظور اهتمام به سلامت جسمی و روانی کودکان، به بازی آنان با خاک اشاره کرده و این کار را عملی مفید و ثمربخش معرفی نموده است. پیامبر اکرم (ص) در روایتی، علاقه‌ی خویش به کودکان را به سبب وجود پنج خصلت در وجود آنان می‌داند که یکی از آن‌ها خاک‌بازی است (نک: جزایری، ۱۴۲۱، ص ۳۸۳؛ مشکینی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۳۸۹). جایگاه خاک‌بازی کودکان نزد پیامبر اکرم (ص) تا اندازه‌ای بود که ایشان به والدین سفارش می‌کردند که کودکان را انجام این بازی منع نکنند (کشانی و نوروزی، ۱۳۹۴، ص ۵). آن حضرت (ص) در عمل نیز، هنگامی که برخی از اصحاب کودکان را از خاک‌بازی منع کردند، به مخالفت برخاستند و خاک را بوستان و تفریح‌گاه و در روایتی بهار کودکان معرفی نمودند (نک: طبرانی، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۱۴۰؛ قضاعی، ۱۴۰۷، ص ۱۸۵؛ سیوطی، ۱۴۲۳، ص ۳۸). البته ذکر علاقه‌ی پیامبر اکرم (ص) به خاک‌بازی کودکان در روایت پیش‌گفته، ابعاد دیگری نیز دارد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها ستایش روحیه‌ی تواضع و فروتنی و ساده‌زیستی است؛ زیرا کودکان فارغ از جایگاه اجتماعی خانواده‌های خویش، بی‌آلایش و بدون هیچ تکبری با خاک بازی می‌کنند (رفیع‌بخش، ۱۳۹۳، ص ۲۲).

به‌طورکلی، خاک‌بازی کودکان از دو جنبه قابل‌بررسی است که در ادامه نوشتار به آن پرداخته می‌شود: ۱. مضرات و فواید خاک بر سلامتی کودک؛ ۲. تأثیرات بازی کودکان با خاک.

مضرات خاک برای سلامتی کودک

وضعیت کودک هنگام بازی با خاک از چند حالت خارج نیست: یا خاک را با دست و بدن خود لمس می‌کند یا آن را استنشام می‌کند و یا ممکن است آن را به دهان و حلق برساند. هرکدام از این حالات، آثار متفاوتی بر بدن کودک می‌گذارند. لازمه‌ی بررسی همه‌جانبه‌ی حالات مزبور این است که اطلاعات خاک بررسی شود.

خاک‌ها به دو دسته‌ی طبیعی و غیرطبیعی تقسیم می‌شوند. خاک‌های طبیعی خاک‌هایی هستند که فعالیت‌های مخرب بشر آثار کمتری روی آن‌ها داشته است و مضرات ناچیزی دارند و می‌توان از فواید طبیعی آن‌ها هم در کشاورزی و هم در عرصه‌های دیگر استفاده کرد. در مقابل، خاک‌های غیرطبیعی معمولاً تحت تأثیر پسماندها و آلاینده‌ها و سموم شیمیایی قرار می‌گیرند و مضرات گوناگونی برای بدن انسان دارند که نباید پیش از پاک‌سازی از مواد مضر استفاده شوند. بر اساس این، خاک می‌تواند آثار مثبت و منفی بر بدن انسان داشته باشد (محمدی، ۱۳۹۸، ص ۲). خاک به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم، آثار سازنده یا مخرب فراوانی بر سلامت انسان دارد. خاک دارای مواد مغذی بسیاری است و در تأمین مواد غذایی و داروهای گوناگون نقشی اساسی دارد. نبود تعادل مواد مغذی و حضور عوامل بیماری‌زای انسانی در خاک می‌تواند آثاری منفی بر

سلامتی انسان داشته باشد. مناطق فراوانی شناسایی شده است که در آنجا، عناصر شیمیایی مختلف در خاک به علت شرایط طبیعی یا فعالیت‌های انسانی به حد سمیت رسیده‌اند (همان، ص ۱). در نتیجه فعالیت انسان در کره‌ی زمین، فضولات و مواد دفعی حاصل می‌شود که در نهایت، وارد آب، خاک و هوا می‌گردد. هنگامی که جمعیت زمین و به‌ویژه تراکم جمعیت کم بود، این فضولات و مواد دفعی مشکلات چندانی ایجاد نمی‌کرد؛ اما فراوانی روزافزون جمعیت و تراکم آن در شهرهای بزرگ و مراکز صنعتی و همچنین استفاده از مواد شیمیایی متعدد سبب بروز مشکلات فراوانی از نظر آلودگی محیط‌زیست گردیده است (واروی‌پور، ۱۳۸۹، ص ۲۰۹).

کودک هنگام بازی با خاک ممکن است آن را استنشاق کند و از آن بخورد. از سویی، می‌دانیم برخی خاک‌ها به‌ویژه خاک‌های مجاور مناطق معدنی، به عناصر سمی آلوده‌اند؛ بنابراین، در صورتی که خاکی که کودک با آن بازی می‌کند، مساعد و مناسب نباشد، می‌تواند باعث ایجاد بیماری‌هایی در وی شود. آرسنیک یکی از مواد سمی و خطرناک خاک است که بلع آن می‌تواند به سرطان ریه، پوست، مثانه، کلیه و کبد منجر گردد. کادمیم از جمله مواد موجود در خاک با ویژگی سرطان‌زایی است. این ماده در بروز بیماری‌های قلبی و فشارخون مؤثر است. سرب ماده‌ی دیگر موجود در خاک است که باعث به‌هم خوردن فشارخون می‌شود. سرب کودکان را دچار نقص‌های عصبی - فیزیکی می‌کند و باعث ناهنجاری‌های متابولیکی در آنان می‌گردد. علاوه بر این، سرب دستگاه خونی و کلیوی را تحت تأثیر سوء خود قرار می‌دهد و اطفال نسبت به انسان‌های بالغ حساسیت بیشتری نسبت به سرب دارند و سطح بالای این عنصر می‌تواند باعث آسیب به کلیه، معده، روده، مفاصل، دستگاه عصبی و دستگاه تناسلی شود. افزون بر موارد پیش‌گفته، تالیم موجود در خاک نیز باعث بروز بیماری‌هایی مانند افسردگی، بی‌خوابی و ناهنجاری‌های مختلف عصبی می‌گردد (نک: روستا، ۱۳۸۵، ص ۱؛ زینوند و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲؛ ستوهیان و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۷۱ و ۷۲؛ رفیعی و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۶۴). کودکان بیشتر از بزرگ‌سالان در معرض بیماری‌های سرطانی ناشی از وجود فلزات سنگین در خاک هستند (روان‌خواه و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۹).

مضرات بالا در آموزه‌های اسلامی تا حدودی پیش‌بینی شده و به آن‌ها ترتیب اثر داده شده است. بر اساس همین، اسلام خوردن خاک را از وسوسه‌های شیطان و به‌طور مطلق حرام می‌داند، مگر برخی خاک‌ها که شفای بدن به آن‌ها وابسته باشد (ابن‌بابویه، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۴۳؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۳۷۶، ص ۴۱۸؛ امام خمینی و سایر مراجع، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۵۹۸)؛ همچنین در مسائلی مانند تیمم که اسلام مکلفان را به استعمال خاک مأمور کرده، به‌خوبی بحث بهداشت خاک مدنظر قرار گرفته است، چنان‌که نه‌تنها خوردن بسیاری از خاک‌ها حرام شمرده شده است، بلکه لمس برخی از آن‌ها در تیمم که آلودگی‌هایی دارند و برای سلامتی مضرند، نیز محل اشکال دانسته شده است (نک: الوافی، ج ۶، ص ۵۷۴؛ مکارم شیرازی و سبحانی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۳۶۸).

فواید خاک برای سلامتی کودک

خاک می‌تواند فواید فراوانی برای سلامتی بدن داشته باشد. از برخی خاک‌ها برای تولید دارو به‌منظور درمان شماری از بیماری‌های پوستی و گوارشی استفاده می‌شود (اصلانی و جوزانی کهن، ۱۳۸۶، ص ۱). از دیگر فواید خاک بر بدن می‌توان به خشکاندن زخم‌های عفونی و تاول‌های مرطوب و کاهش دردهای عضلانی و محافظت در برابر نیش حشرات اشاره کرد. افزون بر آن، خاک می‌تواند در محافظت از پوست در برابر اشعه‌ی ماوراءبنفش مانند کرم ضدآفتاب عمل نماید و در بررسی‌های انجام‌شده‌ی یکی از دانشمندان، بهبود آگزمای بیماران بسیاری به‌وسیله‌ی خاک گزارش شده است (همان، ص ۴). در اسلام نیز همان‌طور که گذشت، خوردن برخی از انواع خاک در صورتی‌که فایده‌ی درمانی داشته باشد، جایز است (نک: ابن‌بابویه، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۴۳؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۳۷۶، ص ۴۱۸؛ امام خمینی و سایر مراجع، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۵۹۸). افزون بر آن، تیمم با خاک پاک نیز در نبود آب و به‌جای وضو و غسل واجب است (نک: نساء: ۴۳) که آن نیز می‌تواند ملحق به همین بحث باشد و نشان‌دهنده‌ی فایده‌ی خاک برای بدن تلقی شود؛ همچنین بازی کودک با خاک بنا به گفته‌ی برخی از محققان می‌تواند ایمنی بدن او را تقویت کند (Bento & Dias, 2017, p2).

کودک با وجود داشتن امکانات بازی و رفاهی فراوان، ممکن است دچار بیماری‌های روحی ازجمله اضطراب و افسردگی گردد؛ ازاین‌رو، والدین و مسئولان تربیتی کودکان باید کارهایی را انجام دهند که به کودکان آرامش می‌دهد و به کاهش افسردگی آنان کمک می‌کند و برای سلامتی و رشدشان مفید است. باکتری‌های موجود در خاک، حین گل‌بازی یا خاک‌بازی کودکان، به‌نوبه‌ی خود می‌تواند به والدین و مربیان تربیتی در کنترل افسردگی کودکان کمک نماید. استنشاق مایکوباکتریوم واکایی که در خاک وجود دارد، می‌تواند به بهبود مزاج از طریق تولید سروتونین منجر شود. این باکتری درواقع همان نورون‌هایی را در مغز انسان فعال می‌کند که داروی فلوکستین در جایگاه یک داروی ضدافسردگی، آن را انجام می‌دهد (خمیری و طاهری، ۱۳۹۸، ص ۹).

با توجه به مطالب یادشده می‌توان نتیجه گرفت که خاک بسته به نوع آن می‌تواند برای بدن مفید یا مضر باشد. بر اساس این مطالب، اینکه پیامبر اکرم^(ص) خاک را بهار کودکان نامیده، به‌طور ضمنی به این معناست که خاک برای آنان مفید است، حال چه در حد بازی کودکان با آن باشد و چه در حد استنشاق و خوردن آن. البته نباید از این نکته غافل بود که بر طبق قاعده‌ی لاضرر در اسلام (نک: ابن‌بابویه، ۱۴۰۳، ص ۲۸۱)، ضرر دیدن و ضرر رساندن به دیگران جایز نیست؛ بنابراین، طبعاً خاکی که در بازی کودکان مدنظر پیامبر اکرم^(ص) بوده، خاک عاری از مواد مضر برای بدن است.

آثار و فواید خاک‌بازی برای کودکان

پس از بررسی تحقیقات مختلف راجع به انواع خاک‌ها به این نتیجه رسیدیم که بازی و تماس بدنی با برخی خاک‌ها می‌تواند فواید جسمی و روحی فراوانی برای کودک داشته باشد. در ادامه،

برخی از فواید خاک‌بازی کودکان را ذکر می‌کنیم که از جمع‌بندی روایات اسلامی و تحقیقات علمی به‌دست‌آمده است.

۱. کم بودن هزینه‌ها در عین ایجاد سرگرمی فراوان

در روایات مربوط به خاک‌بازی توضیح داده شد که خاک در کلام پیامبر^(ص) تفریحگاه، یعنی محل سرگرمی و بازی کودکان شمرده شده است. علاوه بر این، با توجه به پیشرفت‌های علوم مختلف در حوزه‌های تربیتی و روان‌شناسی و غیر این دو و پی بردن دانشمندان این علوم به اهمیت بازی کودکان، انتخاب بهترین بازی برای کودک که هم از نظر هزینه، مقرون به‌صرفه و هم از نظر فایده، قابل توجه باشد، برای دانشمندان اهمیت فراوانی دارد. در این باره برخی از محققان خاک‌بازی را لذت‌بخش‌ترین، ارزان‌ترین و سرگرم‌کننده‌ترین بازی‌ها برای کودکان معرفی کرده‌اند (نساجی‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۴۹؛ مطهری و پارسا، ۱۳۸۴، ص ۱۱۸)؛ همان چیزی که پیامبر اکرم^(ص) نسبت به انجام آن توسط کودکان ابراز رضایت و خرسندی کرده و فرموده است: «أَحَبُّ الصَّبِيَانِ لِخَمْسٍ: الْأَوْلَى: أَنَّهُمْ هُمُ الْبَكَوُونَ، وَالثَّانِي: يَتَمَرَّغُونَ بِالتُّرَابِ، وَالثَّلَاثُ: يَخْتَصِمُونَ مِنْ غَيْرِ حَقْدٍ، وَالرَّابِعُ: لَا يَدَّخِرُونَ لِعَدِّ شَيْئًا، وَالْخَامِسُ: يَعْمَرُونَ ثُمَّ يَحْرَبُونَ» (جزایری، ۱۴۲۱، ص ۳۸۳؛ مشکینی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۳۸۹)؛ «کودکان را به خاطر پنج ویژگی دوست دارم: اول اینکه بسیار گریه می‌کنند؛ دوم اینکه خاک‌بازی می‌کنند؛ سوم اینکه بدون کینه‌ورزی باهم مخاصمه می‌کنند؛ چهارم اینکه چیزی برای فردا ذخیره نمی‌کنند؛ پنجم اینکه می‌سازند و سپس خراب می‌کنند.»

۲. تقویت خلاقیت و شکوفایی استعداد کودکان

افزون بر ناچیز بودن هزینه‌های خاک‌بازی و تأثیر بسیار مثبت آن در سلامت جسمی و روانی کودکان، این بازی در مقایسه با بسیاری از بازی‌های دیگر، خلاقیت کودکان و استعداد آنان را به میزان چشمگیری رشد می‌دهد که یکی از مهم‌ترین علت‌های آن تغییرپذیر بودن و انعطاف‌پذیری شکلی خاک و گل است. کودکان هنگام بازی و کار با گل سه‌بعدی، آزادی خلاقانه‌تری را در مقایسه با وسایل و امکانات بازی و سرگرمی دوبعدی نظیر نقاشی و طراحی به‌دست می‌آورند. کودکان در هنگام استفاده از گل می‌توانند با آزادی کامل، اشکالی واقعی و خیالی را طراحی و خلق کنند. بر اساس این، همواره به والدین توصیه می‌گردد که در فضایی مناسب از خانه، خاک رس و شن قرار دهند تا در فرصت‌هایی که کودک مایل است با آن‌ها مشغول بازی شود (نساجی‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۵۵)؛ از همین رو، پیامبر اکرم^(ص) خاک را محل پرورش کودکان نامیده‌اند (طبرانی، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۱۴۰)؛ گو اینکه با این بازی، امکان رشد و شکوفایی خلاقیت‌ها و استعداد‌های کودکان بیش از بازی‌های دیگر بالا می‌رود. افزون بر آن، ساختن وسایل گوناگون با گل و خراب کردن آن‌ها که در روایتی از پیامبر اکرم^(ص) در مورد پیشین به آن اشاره شد، بی‌تردید در شکوفایی استعداد‌های کودکان و بالا رفتن مهارت آنان اثرگذار است.

۳. رشد توانایی‌های ادراکی-حرکتی کودکان

پدیده‌ی مهاجرت از روستاها به اماکن شهری ازجمله مسائل مؤثر در بروز بیماری‌های کودکان است. رشد فزاینده‌ی شهرنشینی و افزایش میزان مهاجرت به شهرها به مسئله‌ی حاشیه‌نشینی و مسکن نامناسب دامن زده است (عنابتانی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۳). عامل مهاجرت و سکونت در خانه‌هایی نامناسب در سبک تربیتی کودکان بسیار مؤثر است. کودکانی که پیش از آن در محیط روستایی می‌توانستند صبح و شب، در خانه‌هایی بزرگ با فضاهای طبیعی به بازی و تفریح بپردازند، هنگام مواجهه با زندگی شهری، به‌طور چشمگیری با محدودیت روبرو می‌شوند و در محیط‌هایی محصور می‌گردند که پاسخ‌گوی انرژی آنان نیست و از این نظر، قوه‌ی ادراکی و توانایی‌های حرکتی آنان در مقایسه با کودکان روستایی مشابه، با کاهش فراوانی روبرو می‌شود. پژوهشگران با مقایسه‌ی توانایی‌های ادراکی و حرکتی کودکان هفت تا ده ساله‌ی شهری و روستایی، به این نتیجه رسیده‌اند که کودکان روستایی نسبت به کودکان شهری، توانایی‌های ادراکی-حرکتی بیشتری دارند که یکی از علل این تفاوت‌ها وجود امکانات و ابزارهای بازی متفاوت دو گروه مزبور است و کودکان روستایی اوقات فراوانی را نسب به کودکان شهری، به خاک‌بازی و گل‌بازی اختصاص می‌دهند (اصلان‌خانی و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۶). به‌نظر می‌رسد، آزاد گذاشتن کودک در سنین ابتدایی که مدنظر اسلام قرار گرفته است (نک: ابن‌بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۹۲؛ متقی‌هندی، ۱۴۰۱، ص ۴۴۲)، به همین منظور و به سبب ایجاد حس استقلال توانایی‌های ادراکی و حرکتی در کودکان باشد.

۴. ایجاد حس توجه به ارزش‌های فرهنگی در کودکان

نتایج تحقیقات دانشمندان در زمینه‌ی خاک‌بازی کودکان، سیاست‌مداران و مسئولان جوامع گوناگون را به سوی کشانده است که آنان به دنبال فراهم آوردن شرایطی هستند که بتوانند با صرف کمترین هزینه و بیشترین بهره، بهترین شرایط را برای حضور کودکان در فضاهای سبز و خاک‌بازی و گل‌بازی آنان به وجود آورند. یکی از راهکارهای پیشنهادی برای این امر، ساخت مدارس سبز است که قواعدی مانند امکان خاک‌بازی دانش‌آموزان را در خود گنجانده‌اند. در مدارس سبز، کودک برنامه‌ی ثابت درسی و تربیتی خود را طبق روال معمول پیش می‌برد، با این تفاوت که همه‌ی فعالیت‌های آموزشی و تربیتی او که تا به حال در فضای مدارس عادی شکل می‌گرفته است، هم‌اکنون در فضاهای سبز پر از درخت و گل و گیاه و خاک و آب و دیگر مناظر طبیعی برقرار می‌شود. در این مدارس، دانش‌آموز می‌تواند با استفاده از ابزارهای طبیعی مانند گل و شن و ماسه و آب، دست به ساخت اجسام گوناگون بزند و با فهم این مواد در قالب‌هایی مانند سفالگری و حکاکی، توجه خود را به ارزش‌های متنوع فرهنگی معطوف دارد (خاکی‌قصر، ۱۳۹۷، ص ۱۱-۱۲)؛ به همین سبب، خداوند متعال در قرآن کریم، بارها آفرینش انسان از خاک را یادآور شده و اصالت و ماهیت او را به‌منظور توجه به ارزش‌های فرهنگی و انسانی و دوری از تکبر گوشزد کرده است (نک: کهف: ۳۷؛ حج: ۵؛ روم: ۲۰؛ فاطر: ۱۱؛ غافر: ۶۷). شایان ذکر است که در همین راستا،

پیامبر اکرم^(ص)، کینه‌ی ابوتراب را به امام علی^(ع) دادند؛ زیرا آن حضرت^(ع) به‌سادگی بر روی خاک استراحت می‌کرد (نک: شوشتری، ۱۴۰۹، ج ۶، ص ۵۳۸-۵۴۶).

۵. درمان پرخاشگری و خشونت و تخلیه‌ی هیجانات منفی کودکان

بهره‌گیری از حس پرخاشگری و خشونت مهم‌ترین محرکی است که در طراحی بازی‌های کامپیوتری در عصر حاضر استفاده می‌شود. بازی‌های رایانه‌ای پرتحرک باعث بروز بیماری‌های متعدد استخوانی و عصبی در ناحیه‌ی دست‌ها و بازوها می‌گردد. افزون بر آن، انجام بازی‌های رایانه‌ای ترسناک یکی از دلایل برخی از نارسایی‌ها از جمله شب‌اداری در کودکان است (احمدی و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۶).

با توجه به ترویج خشونت در بازی‌های کامپیوتری، والدین باید تا حد ممکن مانع استفاده‌ی کودکان از این بازی‌ها شوند و به‌جای آن‌ها، کودکان خود را به انجام بازی‌هایی تشویق کنند که پرخاشگری آنان را کنترل می‌نماید. پرداختن به گل‌بازی یکی از راه‌های پیشگیری و کنترل پرخاشگری در کودکان است. همان‌طور که پیش‌تر هم در روایت نبوی اشاره شد، خاک‌بازی روحیه‌ی تواضع را در کودک بالا می‌برد و باعث از بین رفتن غرور در او می‌شود و این دو ویژگی باعث آرامش روانی و دوری از تشویش و پرخاشگری او خواهد شد. لمسی بودن و شکل‌پذیر بودن گل و محرک‌گری حسی و بدنی آن زمینه‌ای را فراهم می‌کند که کودکان به‌صورت مستقیم، با دستان خود با گل ارتباط برقرار کنند و بتوانند آن را به‌راحتی شکل دهند و اجزای آن را به هم بچسبانند و از هم جدا سازند. این مجموعه‌ی فعل‌وانفعالات به تخلیه‌ی هیجان‌های منفی کودکان از جمله پرخاشگری منجر می‌گردد (حسن‌پور و همکاران، ۱۳۹۲، ج ۳، ص ۱۳)؛ همچنین گل‌بازی تغییرات مثبتی را در میزان پرخاشگری کودکان مبتلا به اختلال بیش‌فعالی پدید می‌آورد و باعث کاهش پرخاشگری‌های گوناگون کلامی، جسمانی و رابطه‌ای در این کودکان می‌شود (کافی ماسوله و همکاران، ۱۳۹۴، ش، ص ۶).

۶. افزایش حس استقلال و اعتمادبه‌نفس

در بسیاری از موارد، به علت رفتارهای اشتباه والدین و اطرافیان، علایق و استعدادها‌ی کودکان و نوجوانان نادیده گرفته می‌شود و باعث بروز مشکلات عدیده‌ای در زمینه‌ی اعتمادبه‌نفس در سنین بزرگ‌سالی می‌گردد. اعتمادبه‌نفس پایین می‌تواند سبب مشکلات متعددی از جمله افت تحصیلی، درگیری‌های اجتماعی، آمادگی برای ابتلا به انواع اختلالات روانی به‌ویژه افسردگی، خودکشی، اضطراب و اعتیاد شود (صابری و همکاران، ۱۳۸۲، ص ۲). والدین باید همواره در فکر راهکارهایی

برای افزایش اعتماد به نفس کودکان و رشد حس استقلال آنان خویش باشند که یکی از این راهکارها توجه به خاک‌بازی و گل‌بازی کودکان است (میرمحمدی، ۱۳۸۵، ص ۵۴).
در روایاتی که گذشت، بیان شد که خاک باعث فروتنی و دوری انسان از غرور و تکبر می‌گردد و از این رو، در ساخته شدن نفس انسان مؤثر است؛ بنابراین، می‌تواند به خودسازی و افزایش اعتماد به نفس انسان کمک شایانی داشته باشد.

۷. جلوگیری از حواس‌پرتهی و تقویت قوهی توجه و تمرکز

نبود توجه و دقت کافی در کودکان یکی از مشکلاتی است که برخی والدین را نگران کرده است؛ به این معنا که کودک به علت نداشتن تمرکز کافی، موضوع خاصی را که باید، یاد نمی‌گیرد و سبب بروز مشکلاتی می‌شود. نقص توجه و حواس‌پرتهی یکی از آفات گریبان‌گیر کودکان است که در بررسی‌های نمونه‌ای انجام شده، خاک‌بازی و گل‌بازی می‌تواند به نوبه‌ی خود این اختلال رفتاری را برطرف کند؛ برای نمونه، پژوهش‌ها نشان داده‌اند که گل‌درمانی و بازی‌درمانی بر افزایش میزان توجه و تمرکز دانش‌آموزان دختر دوره‌ی ابتدایی مؤثر بوده است (معرف جهرمی و یوسف‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۱۸). بر اساس روایات یادشده، بی‌تردید کودکانی که خاک‌بازی می‌کنند، چون فروتنی و سلامتی جسمی بیشتری دارند، پس دارای تمرکز حواس بهتر و بیشتری خواهند بود.

نتیجه‌گیری

اسلام به‌عنوان دینی که همه‌ی جوانب زندگی بشر را در نظر قرار داده و مربوط به همه‌ی اعصار و زمان‌هاست، راه اصلی رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی را به انسان‌ها نشان داده است. آموزه‌های اسلامی در بحث تربیت انسان‌ها، تربیت کودکان را به‌طور ویژه‌ای مورد توجه قرار داده است؛ زیرا تربیت کودک اگر صحیح باشد، آینده‌ی کودک نیز سالم خواهد بود. بازی با کودکان از نظر دین اسلام بسیار مهم است، به‌ویژه خاک‌بازی و گل‌بازی کودکان که در روایات بسیار به آن سفارش شده است. خاک‌بازی و گل‌بازی از دیدگاه روایات اسلامی و تحقیقات علمی انجام شده در این باره، مسئله‌ی بسیار مهمی است که نقش مستقیمی در تربیت صحیح کودکان دارد. خاک‌بازی به‌عنوان یکی از مصادیق مهم بازی‌های کودکانه هم از نظر مواد آن، یعنی خاک و گل و هم از نظر نفس‌بازی، آثار چشمگیری در زندگی کودکان دارد؛ یعنی بر اساس اینکه استعمال برخی خاک‌ها در روایات منع شده؛ همچنین برخی خاک‌ها در تحقیقات علمی برای بدن مضر تشخیص داده شدند، خاک‌بازی باید عاری از باکتری‌ها و میکروب‌های مضر برای بدن باشد؛ زیرا برخی از خاک‌ها غیرطبیعی هستند و عناصر زیان‌آوری مانند آرسنیک، کادمیم و سرب دارند که سلامت کودکان را تهدید می‌کنند، چنان‌که در مقابل، برخی از خاک‌ها نیز به‌خودی‌خود برای کودکان مفیدند و باعث تقویت ایمنی بدن و بهبود شماری از بیماری‌های پوستی و ایجاد آرامش در او می‌شوند. درنهایت، با در نظر گرفتن آموزه‌های روایی اسلامی و تحقیقات نوین علمی متوجه شدیم، خاک‌بازی آثار و فواید فراوانی دارد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: ۱. کم بودن هزینه‌ها

در عین ایجاد سرگرمی فراوان؛ ۲. تقویت خلاقیت و شکوفایی استعداد کودکان؛ ۳. رشد توانایی‌های ادراکی-حرکتی کودکان؛ ۴. ایجاد حس توجه به ارزش‌های فرهنگی در کودکان؛ ۵. درمان پرخاشگری و خشونت و تخلیه‌ی هیجانات منفی کودکان؛ ۶. افزایش حس استقلال و اعتمادبه‌نفس؛ ۷. جلوگیری از حواس‌پرتی و تقویت قوه‌ی توجه و تمرکز. نتیجه‌ی ضمنی دیگری که از این بحث می‌توان گرفت، اینکه در اسلام آموزه‌هایی بیان‌شده و شاید پیش از تحقیقات جدید پزشکان و متخصصان، به‌صورت جدی مورد اهمیت و توجه نبوده است؛ اما اکنون که علوم جدید به فواید گوناگون خاک‌بازی کودکان رسیده‌اند، حکیمانه بودن دستورهای اسلام بیش‌ازپیش روشن می‌شود.

منابع

قرآن کریم

- ابن بابویه، محمد بن علی؛ معانی الاخبار؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ ش.
- _____؛ من لا یحضره الفقیه؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ق.
- _____؛ الخصال؛ ترجمه‌ی احمد فهری زنجانی؛ تهران: علمیه اسلامی، بی‌تا.
- ابن حبان؛ صحیح ابن حبان؛ بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۸ ق.
- ابن شعبه، حسن بن علی؛ رهاورد خرد (ترجمه‌ی تحف العقول)؛ ترجمه‌ی پرویز اتابکی؛ تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز، ۱۳۷۶ ش.
- احمدی، اسماعیل؛ رستگار، سید محمدرضا؛ خدادادی، هاتف؛ ذلیکانی، کمیل؛ «تأثیر بازی‌های رایانه‌ای بر کودکان»؛ باتومی گرجستان، سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و علوم انسانی، ۱۳۹۵ ش.
- اخلاقی، اسماعیل؛ «تربیت دینی در عصر مدرن»؛ پگاه حوزه، شماره‌ی ۲۵۸، ۱۳۸۸ ش.
- اصلان‌خانی، محمدعلی؛ عبدلی، بهروز؛ ابراهیمی، خدیجه؛ «مقایسه‌ی توانایی‌های ادراکی-حرکتی کودکان ۷-۱۰ ساله شهری و روستایی»؛ نشریه تربیت بدنی و علوم ورزشی، شماره‌ی ۲، جلد ۱، ۱۳۸۷ ش.
- اصلانی، سهیلا؛ جوزانی‌کهن، گلناز؛ «آشنایی با خاک‌های طبی در درمان بیماری‌های گوارشی و پوستی»؛ تهران: اولین همایش زمین‌شناسی زیست محیطی و پزشکی، ۱۳۸۶ ش.
- پاینده، ابوالقاسم؛ نهج الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)؛ تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲ ش.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ غرر الحکم و درر الکلم (مجموعه من کلمات و حکم الإمام علی علیه السلام)؛ قم: دار الکتب الإسلامی، ۱۴۱۰ ش.
- جزایری، نعمت‌الله بن عبدالله؛ زهر الربیع؛ بیروت: مؤسسه العالمیة للتجلید، ۱۴۲۱ ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن؛ تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة؛ قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ق.
- حسن پور، فاطمه؛ جلالی، محمدرضا؛ شعیری، محمدرضا؛ خزایی، محمد؛ «تأثیر کار با گل در پرخاشگری کودکان دبستانی»؛ روان‌شناسی بالینی، شماره‌ی ۱۰، ۱۳۹۲ ش.
- خاکی قصر، آزاده؛ «مدیریت مدارس سبز: الگوی همنشینی دبستان‌ها و بوستان‌ها»؛ مدیریت مدرسه، دوره‌ی ۶، جلد ۶، شماره‌ی ۲، ۱۳۹۷ ش.
- خمیری، مرتضی؛ طاهری، سیمیا؛ «سایکوبیوتیک‌ها و محور میکروبی مغز-روده»؛ میکروبی‌شناسی پزشکی ایران، جلد ۱۳، شماره‌ی ۱، ۱۳۹۸ ش.
- خمینی، روح‌الله و سایر مراجع؛ رساله‌ی توضیح المسائل (مراجع)؛ قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه

- قم دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۱ ش.
- دستمرد، مادح؛ بخشش، مریم؛ ابراهیمی شادپی، عاطفه؛ «بررسی تحلیلی جایگاه بازی در تعلیم و تربیت کودکان از نظر مکاتب غربی و اسلام»؛ پیشرفت‌های نوین در روان‌شناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش، شماره ۱۹، ۱۳۹۸ ش.
 - دیلمی، حسن‌بن‌محمد؛ ارشاد القلوب؛ ترجمه‌ی هدایت‌الله مسترحمی؛ تهران: مصطفوی، ۱۳۴۹ ش.
 - ذهبی، شمس‌الدین؛ سیر أعلام النبلاء؛ قاهره: دار الحدیث، ۱۴۲۷ ق.
 - رسولی، نرگس؛ امینی، فرهاد؛ کامل، فاطمه؛ «بررسی اثربخشی بازی درمانی (خاک‌بازی) بر نارسایی هیجانی و حس حقارت کودکان تک‌والدی دانش‌آموزان پسر پایه‌ی دوم ابتدایی»؛ مطالعات بین‌رشته‌ای در مدیریت و مهندسی، ۱۴۰۱ ش.
 - رفیع‌بخش، فضل‌الله؛ «به بهانه‌ی هفته‌ی ملی کودک»؛ پیوند، شماره‌ی ۴۲۳، ۱۳۹۳ ش.
 - رفیعی، بهروز؛ رحمانی، سعیده؛ خدایی، اعظم‌السادات؛ «پراکندگی و سطح ریسک فلزات سرب و روی در خاک‌های اطراف معدن آهن‌گران»؛ مهندسی معدن ایران، دوره‌ی ۱۷، شماره‌ی ۵۴، ۱۴۰۱ ش.
 - روان‌خواه، ندا؛ میرزایی، روح‌الله؛ معصوم، سعید؛ «ارزیابی خطر فلزات سنگین بر سلامت انسان در خاک سطحی»؛ دانشگاه علوم پزشکی مازندران، جلد ۲۶، شماره‌ی ۱۳۶، ۱۳۹۵ ش.
 - روستا، محمدجواد؛ «تأثیر عناصر سنگین موجود در خاک بر سلامتی انسان»؛ اولین همایش تخصصی مهندسی محیط‌زیست تهران، ۱۳۸۵ ش.
 - زینوند، محمد؛ میخک، آزاده؛ سهرابی، اکبر؛ «آثار نامطلوب فلزات سنگین در سلامت انسان»؛ همایش ملی آلاینده‌های کشاورزی و سلامت غذایی، چالش‌ها و راهکارهای شیوه‌های نوین در حذف آلاینده‌ها، ۱۳۹۲ ش.
 - ستوهیان، فرزاد؛ رنجبران، محسن؛ شریفی، سعید؛ «بررسی آثار زیست‌محیطی عنصر آرسنیک در منابع آب و خاک منطقه‌ی معدنی زغال سنگ سنگرود لوشان»؛ زمین‌شناسی ایران، دوره‌ی ۹، شماره‌ی ۳۶، ۱۳۹۴ ش.
 - سیوطی، جلال‌الدین؛ الفتح الکبیر فی ضم الزیادة إلى الجامع الصغیر؛ بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۳ ق.
 - شجاعی، زهره؛ گلپور، محسن؛ بردبار، محمدرضا؛ آقایی، اصغر؛ «تأثیر هنر بازی‌درمانی شناختی-رفتاری و قصه‌درمانی شناختی-رفتاری بر ادراک درد و امیدواری در کودکان مبتلا به سرطان»؛ پرستاری کودکان، دوره‌ی ۶، شماره‌ی ۱، ۱۳۹۸ ش.
 - شریفی، عنایت؛ «زیارت اربعین و نقش آن در تربیت فردی و اجتماعی زائر»؛ معارف حسینی، سال ۶، شماره‌ی ۲۳، ۱۴۰۰ ش.
 - شوشتی، قاضی نورالله؛ احقاق الحق و ازهاق الباطل؛ قم: مکتبه‌ی آیه‌الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۹ ق.
 - صابری زفرقندی، محمدباقر؛ قربانی، راهب؛ حافظی، حمیدرضا؛ مهدوی، مهران؛ «میزان اعتمادبه‌نفس و برخی عوامل مرتبط با آن در دانش‌آموزان پسر دبیرستان‌های شهر سمنان»؛ دانشگاه علوم پزشکی اردبیل، شماره‌ی ۷، ۱۳۸۲ ش.
 - صابری نجف‌آبادی، ملیحه؛ «آموزش فلسفه به کودکان در موزه‌های تعاملی علم»؛ تفکر و کودک،

جلد ۳، شماره ۱، ۱۳۹۰ ش.

- طباطبایی، سید محمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق.
- طبرانی، ابوالقاسم؛ المعجم الكبير؛ قاهره: مكتبة ابن تیمیة، ۱۴۱۵ ق.
- طلایی، ابراهیم؛ بزرگ، حمیده؛ «تبیین ضرورت تربیت اوان کودکی (پیش از دبستان) مبتنی بر سنت پژوهی شواهد تجربی معاصر»؛ تعلیم و تربیت، شماره ۱۲۲، ۱۳۹۶ ش.
- عنابستانی، علی اکبر؛ عنابستانی، زهرا؛ «فرایند درآمدزایی و نقش آن در مهاجرت روستا- شهری به سبزوار»؛ پژوهش و برنامه ریزی شهری، شماره ۵، ۱۳۹۰ ش.
- فرامرزی، هدی؛ قانع، مرضیه؛ «اثربخشی بازی درمانی مبتنی بر رویکرد شناختی- رفتاری بر رفتارهای چالشی کودکان اوتیسم با عملکرد بالا»؛ روان شناسی افراد استثنایی، شماره ۳۶، ۱۳۹۸ ش.
- القرشی، باقر شریف؛ النظام التربوی فی الاسلام دراسة مقارنة؛ بی جا: دار الکتب الاسلامی، بی تا.
- قضای، ابوعبدالله؛ مسند الشهاب القضای؛ بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۷ ق.
- کافی ماسوله، سید موسی؛ خانزاده، عباسعلی حسین؛ نعمتخواه، متین؛ «اثربخشی گل بازی بر کاهش پرخاشگری پسران مبتلا به اختلال نارسایی توجه/ فزون کنشی»؛ مطالعات ناتوانی، جلد ۵، شماره ۶، ۱۳۹۶ ش.
- کراچکی، محمد بن علی؛ کنز الفوائد؛ قم: دارالذخائر، ۱۴۱۰ ق.
- کشانی، مهدیه؛ نوروزی، رضاعلی؛ «جایگاه و نقش بازی در تربیت دینی کودکان»؛ پژوهش نامه تربیت تبلیغی، شماره ۹ و ۱۰، ۱۳۹۶ ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق؛ الکافی؛ قم: دارالحدیث، ۱۴۲۹ ق.
- متقی هندی؛ کنز العمال فی سنن الأفعال والأفعال؛ بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۱ ق.
- مجلسی، محمدباقر؛ بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
- مجلسی، محمدتقی؛ روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه؛ قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور، ۱۴۰۶ ق.
- محمدی، سیم؛ «آثار مطلوب و نامطلوب خاک بر سلامت انسان»؛ اردبیل، اولین کنفرانس بین المللی و چهارمین کنفرانس ملی صیانت از منابع طبیعی و محیط زیست، ۱۳۹۸ ش.
- مشکینی، علی؛ تحریر المواعظ العددیة؛ قم: الهادی، ۱۳۸۲ ش.
- مطهری، محمدرضا؛ پارسا، نیره؛ «نقش گل بازی در پرورش تخیل، خلاقیت و سازندگی کودک»؛ پیام زن، شماره ۱۶۵، ۱۳۸۴ ش.
- مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار؛ تهران: صدرا، ۱۳۸۴ ش.
- معرف جهرمی، ساره؛ یوسفزاده، محسن؛ «مقایسه ای اثربخشی روش بازی درمانی با گل درمانی در درمان نقص توجه کودکان دبستانی»؛ مجموعه مقالات همایش ملی آموزش ابتدایی، جلد ۱، ۱۳۹۶ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر؛ سبحانی، جعفر؛ پاسخ به پرسش های مذهبی؛ قم: مدرسه الامام

علی بن ابی طالب^(ع)، ۱۳۷۷ ش.

- میرمحمدی، مسعود؛ «رزینس را به کودکت بیاموز (۲)»؛ روان‌شناسی جامعه، شماره‌ی ۳۵، ۱۳۸۵ ش.
- نجفی، محمود؛ سرپولکی، بیتا؛ «اثر بخشی بازی درمانی شناختی-رفتاری بر پرخاشگری و اختلال املاء در کودکان دبستانی»؛ روان‌شناسی افراد استثنایی، شماره‌ی ۲۱، ۱۳۹۵ ش.
- نساجی‌زاده، اسماعیل؛ «آسیب‌شناسی خلاقیت کودکان در خانواده»؛ پیوند، شماره‌ی ۳۱۶، ۱۳۸۴ ش.
- نیک‌پور، غلامعلی؛ زارع‌پور، مژده؛ نیک‌پور، فاطمه؛ «بررسی تأثیر بازی درمانی با رویکرد شناختی رفتاری بر کاهش نشانه‌های اختلال لجبازی و نافرمانی در کودکان ۸ تا ۱۱ سال»؛ طلوع بهداشت یزد؛ جلد ۱۷، شماره‌ی ۱، ۱۳۹۷ ش.
- واروی‌پور، مریم؛ خاک‌شناسی عمومی (رشته اقتصاد کشاورزی)؛ تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۹ ش.
- ورام‌بن ابی‌فراس، مسعود بن عیسی؛ مجموعه ورام؛ قم: مکتبه الفقیه، ۱۴۱۰ ق.
- هاشمی، سید احمد؛ ستایش‌فر، مریم؛ «بررسی اهمیت تعلیم و تربیت در اسلام»؛ مطالعات علوم اجتماعی، شماره‌ی ۴، ۱۳۹۶ ش.
- یوسفی، محدثه؛ «بازی و تربیت کودک (نگاهی اسلامی به تربیت کودک از طریق بازی)»؛ فرهنگ و پژوهش، شماره‌ی ۲۸، ۱۳۹۵ ش.
- Bento, Gabriela; Dias, Gisela, "The importance of outdoor play for young children's healthy development", Porto Biomedical Journal, Volume 2, Issue 5, 2017, pp 157- 160.

